Степан Перепелиця

УДК 811.161.2’34

УКРАЇНСЬКА СЛОВОЗМІНА ІМЕННИКІВ У МОЛДАВСЬКИХ ГРАМОТАХ КІНЦЯ XIV – СЕРЕДИНИ XVI СТОЛІТТЯ

Степан Перепелиця. Українська словозміна іменників у молдавських грамотах кінця XIV – середини XVI століття

У статті наведені й описані ті явища у словозміні іменників, які засвідчують відхід від давньоруської системи відмінювання і становлення нових форм, що стали нормативними в сучасній українській літературній мові або збереглися в живому мовленні буковинців.

Ключові слова: *морфологія, іменник, відміна, відмінок, флексія.*

Степан Перепелица. Украинское склонение имен существительных в молдавских грамотах конца XIV – середины XVI века

В статье приведены и описаны те явления в склонении имен существительных, которые свидетельствуют об отходе от древнерусской системы склонения и становлении новых форм, которые стали нормативными в современном украинском литературном языке или сохранились в живой речи буковинцев.

Ключевые слова: *морфология, имя существительное, склонение, падеж, флексия.*

Stepan Perepelytsia. Ukrainian wordchange of nouns in Moldovan charter late 14 - mid 16 century

In the article and described the phenomena in the wordchange of nouns that confirm a departure from Old Rus conjugation and formation of new forms that have become normative in the Ukrainian language or preserved in a live speech Bukovinians.

Key words: *accidence, noun, declension, case, inflexion.*

Український характер морфологічної будови мови грамот XIV – XV ст., писаних у канцеляріях Молдавського князівства, в різний час привертав увагу як вітчизняних, так і зарубіжних учених: Л. Булаховського, С. Самійленка, В. Русанівського, О. Яцимирського, І. Богдана й ін. Однак роботи названих дослідників написані на ширшу тематику, а тому питання морфологічної будови, зокрема іменника, висвітлювалися ними принагідно. Докладніше висвітлення цієї проблеми знаходимо у працях В. Ярошенка, М. Антошина, Л. Венєвцевої.

Володимир Ярошенко вперше виразно поставив питання про українську мову в грамотах з молдавських канцелярій і, зокрема, про особливості функціонування в них іменників, у своїй роботі „Українська мова в молдавських грамотах XIV – XV вв.” (1931 р.) [7]. Однак це цікаве дослідження виконане на вузькому і не цілком придатному для філологічних цілей матеріалі (80 грамот у виданні В. Уляницького), а також без залучення до аналізу праць з української діалектології, в результаті чого діалектні форми і явища, яких чимало у мові грамот, нерідко тлумачаться як середньоболгарські.

Із наукових розвідок пізнішого часу назвемо дисертаційне дослідження Миколи Антошина „Мова молдавських грамот XIV–XV ст.” (1961) [1], в якому висвітлено й деякі особливості словозміни іменників у мові цих пам’яток. Робота виконана на широкій джерельній базі – використано видання грамот, здійснених І. Богданом і М. Костекеску. Однак упередженість автора до досліджуваного матеріалу відсунула питання української мови на другий план. Так, напр., відзначаючи значне поширення у род. відм. одн. іменників II відміни флексії *-у(-ю)*, а в дав. – *-ови (-еви)* [1, с. 18], М. Антошин обходить мовчанням, що це питомо українські риси; форми іменників із чергуванням [г], [к], [х] – [з´], [ц´], [с´] (*слоузѣ, ласцѣ, Васютцѣ, тетцѣ*) автор чомусь вважає особливістю лише буковинських говірок [1, с. 26] тощо. Разом з тим, М. Антошин справедливо відзначає, що „у морфології молдавських грамот елементи української граматики мають більш виразне, яскравіше, рельєфніше відображення”, ніж в інших „українських грамотах XIV – XV ст. і взагалі в українській писемності того часу” [1, с. 32]. Але, водночас, це не завадило дослідникові зробити загальний висновок, що ці грамоти писані „среднерусским языком”, який нібито був вживаний у цю добу всіма східними слов’янами.

Найкраще на сьогодні історію відмінкових форм іменника в актовій мові Молдавського князівства висвітлено в дисертаційному дослідженні Людмили Венєвцевої „Молдавські грамоти XIV – XV століть як джерело вивчення історії української мови (Фонетика. Морфологія)” (1966) [2]. Щоправда, автор обмежилася тільки грамотами 1457 – 1500 років у виданні І. Богдана. Документи 1388–1456 рр., опубліковані М. Костекеску, до аналізу не залучені, а тому робота Л. Венєвцевої не дає уявлення насамперед про давність тих чи інших мовних явищ. Крім того, деякі з них (в. т.ч. й іменникові форми),

що засвідчені ще грамотами попередньої доби (у виданні М. Костекеску), в аналізованих Л. Венєвцевою документах часто за тогочасною писемною практикою штучно тирновізовані, віддалені від живомовних форм, а тому нерідко не дають правдивого уявлення про реальний стан речей.

Все сказане дає підстави звернутися до питання про особливості словозміни іменників на більш широкому матеріалі. Джерелом дослідження послужили документи 1388 – 1564 рр., тобто того періоду, коли політичним, економічним і культурним центром Молдавського князівства була буковинська земля, аж доки в 1565 році столицю держави не перенесено з Сучави на південь – до Яс. В роботі використано молдавські грамоти періоду кінця XIV і першої половини XV ст. (до князювання Стефана Великого), зібрані й видані у двох томах М. Костекеску [Cost.]; двотомне видання І. Богдана „Документи Штефана чел Маре" (друга пол. XV ст.) [BD], а також документи, які ще не були об'єктом мовознавчих студій: слов'яно-молдавські грамоти XV – XVI ст., опубліковані в першому томі видання „Молдавія в епоху феодалізму" [МЭФ], а також листи молдавських воєвод і вельмож до Львівського Ставропигійського братства (1558–1564 рр.) [ЛСБ].

Досліджений матеріал дає підстави поділяти іменники за характером їх зміни за відмінками вже на чотири типи відмінювання.

Що стосується першої відміни, то вона зазнала найменших змін, поповнившись тільки окремими іменниками з інших давніх відмін. Так сталося з іменником колишніх основ на приголосний *дъчи*, що набув в українській мові суфікс *-к-а*: ***дочка***. Втягується в орбіту І-ої відміни іменник ***цьркы*** (*церква*) колишньої основи на *-ū-,* що засвідчують окремі відмінкові форми, як напр.: *род. мн.* ***зцръков*** і *дав. мн.* ***цръквам*** (1490 BD I, 420). У зв'язку зі зміною роду у складі першої відміни опиняється іменник ***тополꙗ*** (< *тополь* – колишньої *–jŏ*-основи).

Більше змін, порівняно з давнім становищем, відбулося у флексіях. Певні особливості спостерігаються у вживанні флексій в родовому, давальному, орудному та місцевому відмінках однини.

Род. відм. одн. давні закінчення *–и* (тв. гр.) та *–ѣ* (м'яка гр.) в українській мові фонетично видозмінилися відповідно на *–и* й *–і*.

В аналізованому матеріалі род. відм. іменників твердої групи послідовно характеризується флексією *–и* (граф. *-ы* або *-и*): ***боуковины*** (1392 Cost. I, 7), ***воєводы*** (1400 Cost. II, 619), ***дорогы*** (1424 Cost. I, 162), ***присѧги*** (1434 Cost. II, 663), ***виры*** (1436 Cost. II, 698), ***дочкы*** (1459 BD I, 274), ***Олены*** (1466 BD I, 105), ***до ...церкви*** (1558 ЛСБ, 11) і т. ін.

В іменників м'якої групи поряд з давньою флексією *-ѣ* : ***оусеи землѣ, из доброи волѣ*** (1393 Cost. II, 607) – широко засвідчуються приклади з флексією *-і* (граф. *-и*), що фонетично розвинулася з *–ѣ*: ***до кръници*** (1392 Cost. I, 7), ***изъ ...земли*** (1408 Рус., 72), ***без и(х) воли*** (1444 Cost. II, 208), ***до...земли*** (BD II, 443), ***от кнѣгини*** (BD I, 345) і т. ін. Ця фонетично закономірна флексія є специфічною рисою української мови, адже в російській і білоруській мовах давня флексія *–ѣ* вийшла з ужитку і була замінена флексією *–и*, що виникла не фонетично, а за аналогією до тв. групи.

Дав. – місц. відм. іменників І відміни твердої групи поряд з давньою флексією *–ѣ*, як напр. ***васютцѣ*** (1433 Cost. II, 594), ***оу...ласцѣ*** (1470 BD II, 309), досить часто вживається фонетично закономірне *–и:* ***жони его*** (1433 Cost. I, 353), ***въ покори*** (1436 Cost. II, 698), ***лиши(т) цркви*** (1445 Cost. II, 236), ***корчни*** (1455 Cost. II, 769), ***Никити и сестри его Мърини*** (1495 BD II, 84); ***при вири*** (1423 Cost. I, 143), ***по тои сторони*** (1492 BD I, 510) та ін.

В іменників з основами на задньопіднебінні зберігається, як і в сучасній українській мові та її діалектах, стародавня палаталізація цих приголосних: ***слꙋзѣ*** (1392 Cost. I, 7), ***слоꙋзи*** (1423 Cost. I, 157), ***пасици*** (1458 BD I, 24), ***дочци*** (1467 BD I, 122), ***Васоутци*** (1481 BD I, 248); ***на дорози*** (1429 Cost. I, 280), ***оу пасици*** (1453 Cost. II, 454), ***оу кръници*** (1468 BD I, 130) і т. ін.

Іменники м'якої групи у дав.-місц. відм. зберігають давню флексію *-и (і)*: ***королици*** (1393 Cost. I, 13), ***кнѧгини*** (1421 Cost. I, 142), ***Насти*** (1427 Cost. I, 196), ***кости*** (1440 Cost. II, 66); ***к теплици*** (1392 Cost. I, 7), ***оу земли*** (1400 Cost. II, 619), ***на кръници*** (1408 Cost. I, 61), ***на бистрици*** (1429 Cost. I, 269), ***по... граници*** (1475 BD I, 71) тощо. Це давня, лише фонетично змінена (*і > и), флексія властива південно-західним говорам і сьогодні, напр.: дав. *молодици*; місц. *на земли* [3, с. 259, 261]. Очевидно, таке її поширення на письмі підтримувалося в той час і живим мовленням, а не тільки книжною традицією.

У м'якій і мішаній групах сучасна флексія *-і* не фонетична, вона виникла за аналогією до форми тверд. варіанта, де давня флексія була ***-ѣ***, з якої в українській мові й розвинулася *-і*. У молдавських грамотах це явище засвідчене ще небагатьма прикладами: ***поустинѣ*** (1436 Cost. I, 444), ***Настѣ*** (1489 BD I, 269); ***оу Банѣ*** (1443 Рус., 95), ***на бистрицѣ*** (1453 Cost. II, 472) і деякі ін.

В о р у д н. відм. послідовно зберігаються давні флексії: *-ою* вживається після твердих приголосних, а *-ею* -після м'яких та шиплячих. Напр.: ***правдою*** (1393 Cost. II, 607), ***дорогою*** (1400 Cost. I, 27), ***полѣною*** (1411 Рус., 74), ***буковиною*** (1431Cost. I, 317), ***пасикою*** (1456 Рус., 105), ***жоною*** (1466 BD I, 106); ***землею*** (1392 Cost. I, 7), ***тяжею*** (1418 Cost. I, 127), ***волею*** (1438 Cost. II, 379), ***тополею*** (1446 Рус., 100), ***тєшчею*** (1470 BD I, 153), ***княгинею*** (1499 BD II, 442). Прикладів збігу флексії *–ею* з *–ою* під наголосом та скорочення ***-ою*** в *-ой*, характерних для російської та білоруської мов, грамоти не засвідчують.

Найактивніші процеси спостерігаємо у становленні сучасної д р у г о ї в і д м і н и. Іменники чол. роду об'єднуються в одну відміну (в основі своїй давню відміну *-ŏ-, -jŏ-* основ). Тобто зникає цілком окрема відміна на *-ĭ-* (передавши основній відміні закінчення деяких відмінків, що були виразніші від відповідних споконвічних закінчень основ на *-ŏ-*). Зникає також окрема відміна основ на *-ĭ-* чол. роду; вони здебільшого теж зливаються з основами на *-ŏ-, -jŏ-* (*зять, гость, тьсть, поуть* та ін.). Щодо колишніх основ на приголосний (*-n-*) чол. роду (*дьнь, камєнь*), то, зберігаючи ще іноді свої давні закінчення, вони теж виявляють уже вплив *-jŏ-* основ. Крім того, вливаються у другу відміну з давніх *–ĭ-* основ й окремі іменники колись жіночого роду (*запись, перепись, примѣсъ*).

У н а з. відм. одн. для іменників чол. роду звичайною є нульова флексія (*братъ, сынъ, гость, день*). Досить широко представлені характерні для української мови утворення на *-о*: михайло, дмитро, данило; *-ко*: оуйко, дѣтко, иванко, яцко, стєцко, данко, гринко, андрєико, диниско; *-шко*: ивашко, пашко, сташко і ін.

У сучасній українській літературній мові іменники чоловічого роду в р о д . відм. одн. мають закінчення *-а (-я)*, *-у (-ю)*. Це є наслідком давнього взаємовпливу іменників чоловічого роду з колишніми основами на *-ŏ-, -jŏ-,* що мали закінчення *-а (-я)*, та на *-ĭ-,* в яких флексією родового відмінка виступало *-у*. Молдавські грамоти широко відбивають процес цього взаємовпливу. Так, іменники з основою на *-ŏ-, -jŏ-,* що означають збірність, речовини, масу, матеріал, назви явищ, процесів, абстрактні поняття і ін., тобто предмети, форму яких не можна точно окреслити, здебільшого приймають флексію *-у (-ю)*. Напр.: ***от нашего родоу*** (1442 Cost. II, 101), ***пониже...торгу*** (1408 Cost. I, 61), ***ниже.... домоу*** (1429 Cost. I, 280), ***не дадоутъ... посадоу*** (1446 Cost. II, 251), ***(съ) соудоу*** (1460 BD I, 41), ***от плотоу*** (1495 BD II, 41), ***до валу*** (1392 Cost. I, 8), ***до… потокоу*** (1400 Cost. I, 37), ***до... лоутоу*** (1481 BD I, 258), ***от… ставоу*** (1448 Cost. II, 324), ***о(т) бродоу*** (1411 Рус., 74), ***от...их товароу*** (1466 BD I, 96), ***(от) шолкѹ, бархатоу*** (1460 BD II, 273), ***медоу*** (1408 Cost. II, 633), ***от...воскоу*** (1457 BD I, 4), ***з бж□ієго дароу*** (1448 Cost. II, 733), ***которого року*** (1421 Cost. I, 142), ***року божего*** (1558 ЛСБ 11), ***по(д)бного часу*** (1457 Cost. II, 809), ***отъ того часу*** (1559 ЛСБ, 14), ***стороны западоу*** (1498 BD II, 410), ***тако(г) миру*** (1457 Cost. II, 810), ***подлоутъ ...закону*** (1499 BD II, 448), ***подлоутъ...записоу*** (1448 Cost. II, 305), ***наше(г) листу*** (1456 Рус., 105), ***съ ...доходоу*** (1445 Cost. II, 231), ***(с) приходу*** (1447 Cost. II, 281), ***слидоу злодійского*** (1454 Рус., 103), ***отъ того оумыслоу*** (1499 BD II, 447), ***без... страхоу*** (1468 BD II, 306), ***(того) обычаю*** (1453 Cost. II, 765) і ін.

Внаслідок такого взаємовпливу двох давніх відмін у род. відм. усталюється вживання закінчень *-а* (*-я*) та *-у* (*-ю*), які можуть взаємозамінюватися: ***брода*** (1473 BD I, 183), хоч частіше – ***о(т)...бродоу*** (1431 Cost. I, 317; 1447 Cost. II, 287 і ін.), ***товара*** (1448 Cost. II, 741; 1449 Cost. II, 743 і ін.) і рідше - ***отъ… товароу*** (1466 BD I, 96), ***законоу*** (1499 BD II, 448), але переважно – ***закона*** (1455 Cost. II, 561 і ін.) тощо. Написання цих закінчень у грамотах ще чітко не диференційоване, хоч певна тенденція до цього спостерігається.

У д а в. відм. цих же іменників поряд із закінченням *-у* (за основами на *-ŏ-*, *-jŏ-*): ***паноу*** (1409 Cost. I, 65), ***братаничоу*** (1463 BD I, 73), ***монастырю*** (1415 Cost. I, 116) і т.ін. досить часто вживається закінчення *-ови* (*-ĭ-* основ), напр.: ***влодиславови*** (1393 Cost. II, 607), ***Яцкови*** (1400 Cost. I, 37), ***иванови*** (1414 Cost. I, 111), ***родови*** (1418 Cost. I, 127), ***ивашкови*** (1427 Cost. I, 197), ***петрови*** (1429 Cost. II, 242), ***дидови*** (1453 Cost. II, 766), ***ива(н)кови*** (1474 Рус., 122). В іменників м'якої групи під впливом *–ови* з'являється морфологічний новотвір – флексія *-єви*: ***господареви*** (1395 Cost. II, 612), ***королеви*** (1407 Cost. II, 629), ***цареви Аж-Гериеви*** (1462 BD II, 292), ***братаничеви*** (1495 BD II, 74), ***писареви*** (1502 BD II, 192) і т. ін. Флексія *-ови (-єви)* поширюється й на назви неістот, напр.: ***млинови*** (1445 Cost. II, 212), ***листови*** (1499 BD II, 426); ***монастиреви*** (1411Cost. I,95), ***дневи*** (1453 Cost. II, 766).

Чимало є іменників, засвідчуваних як із флексією *-у* (*-ю*), так і з флексією *–ови* (*-єви*), напр.: ***господарю*** (1395 Cost. II, 612) і ***господареви*** (1395 Cost. II, 612), ***королю*** (1402 Cost. II, 623) і ***королеви*** (1421Cost. I, 142), ***роду*** (1409 Cost. I, 65) і ***родови*** (1418 Cost. I, 127), ***прыятелю*** (1442 Cost. II, 716) і ***приятелеви*** (1455 Cost. II, 774).

Грамоти фіксують приклади, в яких у флексії давній [і] (граф. *и*) в українській мові закономірно змінився в [и] (граф.*ы*), напр.: ***владиславовы*** (1436 Cost. II, 697), ***королєвы*** (1436 Cost. II, 698), ***млиновы*** (1453 Cost. II, 445), ***боговы*** (1546 МЭФ, 51). Ці архаїчні, традиційні форми з *-ови*, *-еви* й досі живуть у гуцульських і буковинсько-покутських говірках [3, с. 262].

Разом з тим, зрідка бачимо й появу нових форм – із флексією *-овѣ (-евѣ)*, де ***ѣ*** з'явилося під впливом дав. відм. іменників *-а-* основ: ***господарєвѣ*** (1448 Cost. II, 738; 1468 BD II, 301), ***о(т)цевѣ*** (1453 Cost. II, 766), ***королєвѣ*** (1453 Cost. II,765; 1468 BD II, 301*)*, ***казимировѣ***, ***непрѧтелєвѣ*** (1462 BD II, 301), ***господарєвѣ нашємоу...Казимировѣ ...королєвѣ*** (1468 BD II, 300–301). Саме з останніх фонетично витворилися сучасні форми із флексією *-ові (-еві)*, що стали літературною нормою української мови: *господареві, королеві*.

Вважаємо, мав рацію С.Самійленко, коли писав: „Наявність флексій дав. відм. одн. *-ови (-еви)* і *-овѣ (-евѣ)* є серйозною підставою для твердження, що флексія *-ови* уже в молдавських грамотах звучала і як ***-ови*** і як ***-ові***" [6, с. 119].

У м і с ц. відм. одн. іменники чол. роду мають різні закінчення. Замість старого закінчення ***-ѣ*** в іменників на тв. приголосний вже досить часто фіксуємо *-и*: ***оу городи*** (1404 Cost. II, 625), ***на перевози*** (1408 Cost. II, 632), ***оу листи*** (1421 Cost. I, 142), ***(по) животи*** (1423 Cost. I, 157), ***у хотини*** (1434 Cost. II, 669), ***во лвови*** (1436 Cost. II, 706, 707), ***на проути*** (1437 Cost. I, 541), ***на днистри*** (1447 Cost. II, 273), ***на свѣти*** (1468 BD II, 302) і т. ін. При цьому задньоязикові кінця основи зазнають властивої українській мові другої палаталізації: ***на потоци*** (1400 Cost. I, 37), ***на быци*** (1432 Рус., 89), ***по бозѣ*** (1462 BD I, 70) і ін.

В іменників м'якої групи ще частою є давня флексія *-и*: ***оу... коньци*** (1392 Cost. I, 7), ***оу камѧнци*** (1404 Cost. II, 625), ***на...стольци*** (1449 Cost. II, 392) ***на камени*** (1558 ЛСБ, 11) тощо. Ця фонетично змінена флексія ([і]> [и]) добре відома і сьогодні говіркам Буковини, напр.: *у жмени, на вівци* [3, с. 262]. Разом з тим, грамоти засвідчують також заміну цієї давньої флексії *(-и)* на закінчення іменників твердої групи ***-ѣ***: ***на вышнєвцѣ*** (1429 Cost. I, 248), ***при родитєлѣ*** (1435 Cost. II, 695), ***на Раковцѣ*** (1469 BD I, 134), ***на Жєравцѣ*** (1497 BD II, 115) і ін. З останніх і розвинулися сучасні форми місц. відм. цих іменників: *на Жеравці, у кінці* тощо.

Серед флексій місц. відм. широко засвідчена й *-у (-ю)*, яка за походженням є флексією *-й-* основ, напр.: ***на... торгу*** (1408 Cost. I, 60), ***оу томъ дому*** (1408 Cost. II, 633), ***при пану*** (1435 Cost. II, 679), ***на томь миру*** (1435 Cost. II, 682), ***на бродоу*** (1454 Cost. II, 508), ***оу том часоу*** (1460 BD II, 276); ***при го(с)подарю*** (1395 Cost. I, 613), ***оу... монастирю*** (1448 Cost. II, 366), ***по обичаю*** (1451 Cost. II, 403; 1522 МЭФ, 29), ***ведле звычаю*** (1561 ЛСБ, 14).

Що стосується іменників середн. роду на *-о*, то вони таких великих змін не зазнали і в грамотах зафіксовані форми, які властиві й сучасній українській мові. Однак привертають увагу окремі виразно діалектні відмінкові (і не тільки) форми іменників середн. роду на *-ьє (-іє)*: *ѣханіє, наслѣдованіє, намѣстиє, обьвѧзаніє, устіє, чєрєтіє* (очерет), *цѣлованьє* і под. Після занепаду у флексії зредукованого й асиміляції після цього ***j*** з попереднім м'яким приголосним (без подовження останнього) утворилися різні відмінкові форми: род. одн. ***до оусти*** (1427 Рус., 80), ***безь противлинѧ*** (1436 Cost. II, 698), ***около будованѧ а довершенѧ*** (1559 ЛСБ, 13); дав. одн. ***томоу намєстю*** (1443 Cost. II, 185), ***захованю, наслѣдованю, здержаню*** (1462 BD II, 284); знах. одн. ***(прѧз) обвєзаннѣ***, ***цѣлованє*** (1462 BD II, 284), ***черес черѣтє*** (1495 BD II,63), ***на будованє***, ***на росказанє*** (1558 ЛСБ 12); орудн. одн. ***наслидованєм*** (1462 BD II, 284), ***будованємъ*** (1561 ЛСБ, 14); місц. одн. ***на оусти*** (1409 Cost. I, 65), ***о ихани*** (1499 BD II, 423); знах. мн. ***записы и обвєзанѧ*** (1462 BD II, 285).

Такі приклади зі стягненими формами і сьогодні добре відомі гуцульським і буковинським говіркам [3, с. 48, 149].

Морфологічна структура грамот свідчить також про закріплення в ній к л и ч н о г о відмінка іменників чол. роду: ***боже*** (1442 Cost. II, 716), ***панє*** (1449 Cost. II,385), ***Игнатє*** (1462 BD I, 70), ***королю*** (1435 Cost. II, 679), ***сыноу, прѧтелю*** (1462 BD I, 70), ***о господи*** (1480–1484 BD II, 370) і деякі інші.

Нові форми і м е н н и к і в III в і д м і н и засвідчені одиничними прикладами. Так, у род., дав. і місц. відм. однини зберігається давнє закінчення *–і* (*граф.–и*), яке, очевидно, було живомовною рисою, бо й сьогодні на його місці маємо у діалектах фонетично закономірне *-и*, яке зрідка засвідчують і грамоти, нар.: ***до помочы*** (1442 Cost. II, 716), ***какоѣ помочы*** (1442 Cost. II, 716), ***просѧ(т)...даны*** (1456 Рус., 106), ***тои даны*** (1456 Рус., 107), ***оу великои чєсьты*** (1457 BD II, 257).

Флексія *-і (< ѣ)*, що виникла внаслідок впливу іменників з колишньою основою на *-а*, фіксується, як і в усіх тогочасних українських пам'ятках, лише поодинокими прикладами: ***на Берладѣ*** (1488 BD I, 363), ***оу берладѣ*** (1456 Cost. II, 791).

Форми орудн. відм. виступають переважно з давньою флексією *-ью* і рідше *-ию*, напр.: ***помочью*** (1395 Cost. II, 611), ***милостію*** (1422 Cost. I, 151), ***мл(с)тию*** (1471 Рус., 119) і т.ін. У зв'язку зі зміною в українській мові [і] > [и] розвинулися форми ***милостыю*** (1411 Рус., 74), ***челядыю*** (1444 DIR „A" 481) і т. ін., що й сьогодні живі в багатьох південно-західних говірках .

Зрідка на місці флексії *-ью (-ию)* вже виступає *-у (-ю)*, але без подовження кінцевого приголосного основи: ***з даню*** (1434 Рус.,90), ***печатю*** (1462 BD II, 293), ***моцю*** (1499 BD II, 423). Подовження кінцевого приголосного (на зразок *сіллю*) не засвідчено, бо це явище в українській мові пізнішого часу.

Поширюються у мові грамот і відомі на значній українській території форми з флексією *–ою (-ею)* іменників І відміни, напр.: ***приказнєю*** (1449 Cost. II, 746), ***солєю*** (1453 Cost. II, 461), ***печатєю*** (1457 BD I, 4), ***моцєю*** (1499 BD II, 420, 422) і найчастіше ***-челѣдєю***, ***челядєю*** (1441 DIR „A" 477; 1445 DIR „A" 483; 1487 BD I, 310, 312; 1488 BD I, 342 і ін.).

З іменників середн. роду з колишніми основами на *-ęt-* та *-tę* в XIV – XVI ст. формується сучасна ч е т в е р т а в і д м і н а. Цей процес засвідчують і аналізовані пам'ятки. Щоправда, ця граматична категорія слів представлена невеликою кількістю прикладів і не в усіх формах, насамперед множини. Серед важливіших із зафіксованих явищ словозміни відзначимо такі:

В іменників середн. роду з колишньою основою на *-теп* слід вказати на форму н а з.-з н а х. відм. одн. ***имѧ,*** в якій маємо заміну флексії *-я* (граф.-*ѧ*) флексіями *-ѣ, -і* (граф. *-и*) та *-е*: ***имѣ*** (1476 BD I, 217), ***на имѣ*** (1446 Рус., 76), ***въ (на) или, имі*** (1451 Cost. II, 403; 1490 BD I, 432), ***въ (на) имє*** (1445 Cost. II, 218; 1479 BD I, 226) і т. ін. Тут маємо не поплутання ***ѧ*** з ***ѣ***, спричинене, як вважали О. Яцимирський, В. Ярошенко, середньоболгарським впливом. Відомий дослідник говірок Буковини К. Ф. Герман дає зовсім інше, і цілком переконливе, пояснення цьому явищу: „До закінчень іменників типу *зельје* вирівняли свої закінчення і ті іменники середнього роду, які в давнину мали закінчення *–а*: *імн'е^{и}, тел'і, лош'і, гус'е^{и}, порос'і*. Таким чином, закінчення *-е*, репрезентоване різними голосними переднього ряду: [и^{е}], [е^{и}], [е], [і], спостерігаємо в іменниках середнього роду" [3, с. 208–209]. Таку діалектну рефлексацією *[*ę*] грамоти часто засвідчують до кінця аналізованого нами періоду, напр.: ***въ имѣ*** (1522 МЭФ, 28), ***на имѣ*** (1537 МЭФ, 47, 48; 1546 МЄФ, 51,55).

У р о д. відм. одн. в іменнику *плємя* поряд із давньою фрексією *-е*: ***о(т)...племенє*** (1411 Рус.,74) часто знаходимо новішу – *-и*, засвоєну з *-ĭ-* основ: ***племени*** (1411 Cost. I, 95; 1420 Cost. I, 136; 1428 Cost. I, 162 і ін – всього 21 приклад). В інших іменників зберігається ще давня флексія. Сучасне закінчення *-і* (*племені*) не засвідчене жодним прикладом. Воно, як відомо, усталилося вже в період формування й розвитку національної української мови під впливом форм род. відм. іменників типу *землі, ночі* [4, с. 149].

Д а в. відм. поряд із давніми формами *княжати, имєни, племени* і т. ін. приймає й новішу -із флексією *-у (-ю)*, що засвоєна від іменників з колишньою основою на *-jŏ-*: ***племеню*** (1415 Cost. I, 121; 1420 Cost. I, 135 і ін. – більше 20 прикладів), ***княжатю, кнѣжатю*** (1436 Cost. II, 706; 1499 BD II, 351), ***сѣмѧню*** (1476 BD I, 215). Флексія *-і* не засвідчена. Вона, як відомо, закріпилася в літературній мові у XVIII–XIX ст. внаслідок впливу дав. відм. іменників першої відміни [4, с. 149].

В о р у д н. відм. зберігаються давні закінчення, напр.: ***веременемъ*** (1395 Cost. II, 613), ***с оусни(м)... племене(м)*** (1458 Рус., 109). Написання ***имени*** (1491 BD I, 463, 464) відбиває, очевидно, характерне для української мови змішування ненаголошених *е – и*.

У м і с ц. відм. поряд із давнім закінченням *-е* маємо засвоєне від іменників з колишньою основою на *–ĭ-* закінчення *–и*: ***по имени*** (1423 Cost.I,142), Одним прикладом засвідчена і нова флексія *–ю*: ***по имеию*** (1456 Рус., 107). Вона виникла за аналогією до іменників типу *зілля, життя* [4, с. 149].

Нові явища спостерігаються й у формах м н о ж и н и, що виявляється насамперед в уніфікації флексій іменників колишніх різних основ. Найвідчутніші зміни бачимо в іменниках *-ŏ-,-jŏ-* основ, передусім чол. роду.

Так, у н а з. відм. ще вживаними залишаються давні форми на *-и* (*і*) з давніх основ на *-ŏ-*, як напр. ***пере(д)ци*** (1445 Cost. II, 729), ***слоузи*** (1448 Cost. II, 316); від основ на *-ĭ-* та на приголосний поширюється флексія *-е* або *-и*: ***боярє*** (1435 Cost. II, 689), ***людє*** (1457 Cost. II, 809); великого поширення набувають форми із флексією *-ове (-еве)* ***-й-*** основ на зразок ***оуноукове*** (1488 BD I, 323), ***королєвє*** (1498 BD II, 410), ***дїяковє*** (1507 МЭФ, 24).

Разом з тим, грамоти досить часто засвідчують заміну цих різних давніх форм формами знах. відм. множ. колишніх *-ŏ-,-jŏ-* основ з флексією *–и* (графічно *и, ы*), напр.: ***земльны*** (1404 Cost. II, 625), ***болари*** (1436 Cost. II, 701), ***оурѣдники*** (1444 Cost. II, 208), ***татары*** (1453 Cost. II, 445), ***оунуки*** (1495 BD II, 84), ***слоуги*** (1507 МЭФ, 24). Зрідка фіксуємо *-и* або *-ѣ* із знах. відм. множ. основ на *-jŏ-*: ***блидарѣ*** (1443 Cost. II, 179), ***калугери*** (1522 МЭФ, 29).

У р о д . відм. множ. іменників чол. роду *-ŏ-, -jŏ-* основ ще трапляються давні форми з нульовою флексією: ***нашихъ сродникъ*** (1411 Cost. I, 85), ***отъ басарабъ и отъ оугоръ*** (1457 Cost. II, 809) і т. ін. Цю флексію майже безвинятково мають, як і в сучасній мові, іменники середн. роду: ***селъ*** (1427 Cost. I, 196), ***озеръ*** (1447 Cost. II, 281), ***чмд*** (1546 МЭФ, 52) тощо.

В іменників чол. роду часто вживаються вже й нові форми на *-ов* (закінчення *-й-* основ). Це засвідчують уже найдавніші пам'ятки: ***турковъ*** (1395 Cost. II, 612), ***записо(в)*** (1400 Cost. I, 27), ***перевозовъ*** (1408 Cost. II, 631), ***пановъ*** (1411 Cost. II, 637), ***пре(д)ковъ*** (1428 Cost. I, 202), ***листовъ*** (1435 Cost. II, 679), ***оурядников*** (1444 Cost. II, 208); ***непріятелевъ*** (1453 Cost. II, 766), ***злодїевъ*** (1457 Cost. II, 809), ***обычаев*** (1462 BD II, 283), ***розъбоевъ*** (1496 BD II, 405). Внаслідок фонетичних змін замість *-овъ, -евъ* іноді фіксуємо *-ув*, прообраз сучасної флексії *-ів* (її перехідну форму). Напр.: ***предкоув***, ***кролюв*** (1462 BD II, 283), ***паноув*** (1468 BD II, 305, 306), ***записоувъ*** (1462 BD II, 293), ***волувъ*** (1559 ЛСБ, 13), ***звычаювъ*** (1561 ЛСБ, 14).

Рідше знаходимо іменники з флексією *-ий,-ей* (*-ĭ-* основ):***дѣтеи*** (1407 Cost. I, 56), ***конеи*** (1434 Cost. II, 669), ***родителеи*** (1443 Cost. II, 185), ***коннї*** (1460 BD II, 274), ***людыи*** (1466 BD I, 105), ***дѣтіи*** (1522 МЭФ, 30), ***людий*** (1559 ЛСБ, 13) і ін. Флексія *-ий,* що фонетично розвинулася з *-ĭj,* не стала нормою сучасної літературної мови, однак збереглася в півд.-зах. говорах: *людий, дітий.*

У д а в. відм. множ. основ на *-ŏ-* ще часте досить поширене в усій тогочасній писемності старе закінчення *-омъ*, яке фіксуємо навіть у пізніх грамотах аналізованого періоду: ***унучатоми его*** (1507 МЭФ, 24), ***племенникоми*** (1528 МЭФ, 40), ***паномъ мещаномъ*** (1558 ЛСБ, 9). Іменники з основами на м'який приголосний ще часто зберігають флексію *–емъ*: ***коупцеми*** (1458 BD II, 261), ***родителеми*** (1466 BD I, 96), ***дѣтемъ*** (1507 МЭФ, 24), ***людемъ*** (1561 ЛСБ, 14), ***пріятелемъ*** (1564 ЛСБ, 15) і навіть ***дѣтми их*** (1528 МЭФ, 40). Ці форми були, очевидно, живомовним явищем, бо і тепер відомі буковинсько-покутським і гуцульським говіркам: *люди^{е}м, діти^{е}м* і т. п. [3, с. 270].

Разом з тим, грамоти засвідчують поширення нової флексії *-амъ*, яка стала нормою в сучасній українській мові: ***дѣтамъ*** (1429 Cost. I, 249), ***селищамъ*** (1436 Cost. I, 476), ***городамъ*** (1449 Cost. II, 743), ***села(м)*** (1453 Cost. II, 472), ***озерами*** (1462 BD I, 52), ***сторонами*** (1467 BD II, 297), ***дедами*** (1493 BD II, 18), ***братаничами*** (1499 BD II, 135), ***оуноуками*** (1499 BD II, 154), ***братїями*** (1507 МЭФ, 24) і ін.

У широко вживаному о р у д н. відм. іменників чол. і середн. роду ще досить часто трапляються давні закінчення *-ы* (тв. гр.), *-и* (*-ѣ*) (м'яка гр.): ***ис нашими землмны*** (1407 Cost. II, 628), ***тыми словы*** (1496 BD II, 407), ***съ тѣми гроши*** (1408 Cost. II, 631). Через омонімічність згадані форми починають замінюватися новими із закінченням *-ми* (з колишніх основ на *-ĭ–* та *-й-*): ***болярми*** (1485 BD II, 371), ***ставми*** (1488 BD I, 354), ***хотармы*** (1499 BD II, 144) й ін. Ці форми полегшили поширення в орудному відмінку сучасного закінчення ***-ами (-ями)*** іменників *-ā-, -jā-* основ: ***прикутками*** (1435 Cost. I, 403), ***озерами*** (1455 Cost. II, 531), ***ловишчами*** (1455 Cost. II,774), ***гырламы*** (1466 BD I, 106), ***болотами*** (1491 BD I, 404), ***предъками*** (1496 BD II, 407), ***млинами*** (1546 МЭФ, 55), ***радцями*** (1408 Cost. II, 630), ***юдеями*** (1488 BD I, 349).

У м і с ц. множ. іменників чол. і середн. роду ще досить часто фіксуємо давні форми на ***-ехъ, -ихъ, -ѣхъ: на... купце(х)*** (1421 Cost. I, 142), ***оу Черновцех*** (1434 Cost. II, 669), ***на и(х) людехъ*** (1449 Cost. II, 391), ***оу которихъ днехъ*** (1472 BD I, 178), ***на (оу) мистихъ*** (1443 Cost. II, 119; 1449 Cost. II, 746), ***во ... словѣхъ*** (1411 Cost. II, 638) і ін. В українській літературній мові ці форми не прийнялися; тільки одна, із флексією *-ехъ*, збереглася в гуцульських і буковинсько-покутських говірках, пор.: *у Чернівцех, на місцех.*

Широко вживалася у грамотах нова, в порівнянні зі староруськими, форма на ***-охъ: оу…торгох*** (1408 Рус., 70), ***оу которы(х)…часо(х)*** (1415 Cost. I, 116), ***на…ставо(х)*** (1446 Cost. II, 251), ***на млино(х)*** (1453 Cost. II, 461) і т. ін.

Набуває поширення нова флексія *-ахъ (-яхъ)*, яка стала нормативною в сучасній українській мові. Вона витворилася на основі флексії наз., клич., знах. відмінків множ. *-а (-я)* іменників середн. р. (*-а + хъ*, ***-ꙗ*** *+ хъ*) і збіглася структурно з флексією *а-хъ*, ***ꙗ-хъ*** іменників чол. р. основ на *-а* , *-ja* типу *слоуга, юноша*: ***о мытахъ***

(1408 Cost. II, 630), ***по торгахъ*** (1408 Cost. II, 631), ***на мѣстѧх*** (1462 BD II, 284), ***оу озерах*** (1466 BD I, 96), ***на чадах*** (1466 BD I, 106), ***по знаменах*** (1493 BD II, 15), ***у нхъ селахъ*** (1522 МЭФ, 29).

Іменники третьої відміни у формах множини вживаються взагалі рідко. До того ж серед зафіксованих ще часті старі форми. Деякі з них, поза сумнівом, були властиві живому мовленню, свідченням чому може бути їх побутування у говірках Буковини й зараз. Маємо на увазі насамперед форми дав.-місц. відмінків, як напр.: ***рѣчем, рѣче(м)*** (1435 Cost. II, 691; 1453 Cost. II, 766); ***о (во) рѣчех, рѣче(х)*** (1402 Cost. II, 623;1456 Cost. II, 791).

Нові форми цих іменників трапляються зрідка, напр.: род. ***рѣчен*** (1456 Cost. II, 788), ***речен*** (1496 BD II, 401); давал. ***волостѧмь*** (1436 Cost. II, 706), ***речамъ*** (1481 BD II, 365); орудн. ***моцами*** (1485 BD II, 372), ***моцамы*** (1499 BD I, 423); місц. ***по рѣчахъ*** (1498 BD II, 410, 413), ***въ речахъ*** (1559 ЛСБ, 13).

Так само окремими прикладами засвідчені рідко вживані у множині й іменники четвертої відміни. При цьому вони зберігають ще давні закінчення. Напр., іменник ***оуноуча*** вжито з новим закінченням один раз у дав. відм.: ***оуноучатамь*** (1419 DIR „A” 444). В одному випадку нову форму приймає й іменник ***знамѧ*** у місц. відм.: ***по знаменах*** (1493 BD II, 15).

Грамоти засвідчують випадки вживання форм двоїни. Зустрічаються двоїнні форми наз. – знах. відмінків іменників жін. і середн. роду, напр.: ***присѧгли в руцѣ... михаила*** (1434 Cost. II, 664), ***по обѣ сторонѣ*** (1492 BD I, 510), ***двѣ лѣтѣ*** (1402 Cost. II, 621), ***двѣ селѣ*** (1488 BD I, 355) і зрідка – орудн. відм.: ***двѣма*** *їqñòûíhìà* (1425 Cost. I, 173), ***трема мѣсѧцъма*** (1462 BD II, 285) і деякі ін.

Форми наз.-знах. відмінків з відповідними змінами частково збереглися в говірках Буковини, а також у багатьох інших південно-західних говорах української мови [3, с. 300].

Однак, грамоти однозначно засвідчують втрату двоїни. Примітно, що при числівниках *два, три, чотири* в іменниках чол. роду старі форми наз.-знах. двоїни витісняються формами множини: ***два гроши*** (1434 Cost. II, 668), ***два млины*** (1443 Рус., 95), ***два дни*** (1429 Рус., 85), ***два паны*** (1457 Cost. II, 810), ***оба кути*** (1481 BD I, 249), ***два доуби*** (1495 BD II, 63), ***два прикутки*** (1546 МЄФ, 55), ***два звоны*** (1558 ЛСБ, 11, 12), ***по три гроши*** (1408 Cost. II, 630), ***четыре гороши*** (1408 Cost. II, 632), ***четири гроши*** (1408 Cost. II, 632; 1456 Cost. II, 790), ***чотыри дижки*** (1558 ЛСБ, 10) і т.ін. У російській мові, як відомо, при цих числівниках в іменниках чол. роду вживається флексія *-а* (*-я*), що з походження є формою наз. – знах. відмінка двоїни.

Все сказане дозволяє стверджувати, що мова молдавських грамот відбиває у системі іменників, незважаючи на ще відчутну вагу старих морфологічних форм, помітні зміни як у їх перерозподілі за відмінами, так і в особливостях словозміни. Бачимо виразну тенденцію до уніфікації закінчень іменників різних давніх основ у межах новоутворених відмін, а також спостерігаємо появу деяких морфологічних новотворів. Всі ці нові явища йшли від живої української мови місцевого населення, наближаючи мову грамот до сучасних морфологічних форм.

Література

1. Антошин Н. С. Язык молдавских грамот XIV – XV вв. : автореф. дисс. на соискание уч. степени докт. филол. наук: спец. 10.661 „Языки народов СССР” / Н. С. Антошин. — Ленинград, 1961. — 34 с.
2. Веневцева Л. В. Молдавские грамоты XIV – XV веков как источник изучения украинского языка (Фонетика, морфология): автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филол. наук: спец. 10.661 „Языки народов СССР” / Л. В. Веневцева. — Харьков, 1966. — 23 с.
3. Герман К. Ф. Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінгвістичному аспекті : Фонетика, фонологія / К. Ф. Герман. — Чернівці : Рута, 1995. — 391 с.
4. Жовтобрюх М. А. Історична граматика української мови : Навч. посібник для філол. фак. ун-тів і пед. ін-тів / М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко, І. І. Слинько. — К. : Вища школа, 1980. — 319 с.
5. Історія української мови: Морфологія. — К. : Наук. думка, 1978. — 539 с.
6. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. — Ч. І. / С. П. Самійленко. — К. : Рад. школа,1964. — 234 с.
7. Ярошенко Володимир. Українська мова в молдавських грамотах XIV – XVI ст. / Володимир Ярошенко // Зб. Комісії для дослідж. історії україн. мови. — К., 1931. — Т. І. — С. 247—338.
8. Яцимирский А. Язык славянских грамот молдавского происхождения / А. И. Яцимирский // Статьи по славяноведению. Вып. III. — СПб, 1909. — С. 3—18.
9. Bogdan I. Über die Sprache der ältesten moldauischen Urkunden / I. Bogdan // Zbornik u slavu V. Jagića : Jagić Festschrift. – Berlin, 1908.- S. 369 – 377.

Джерела та їх умовні скорочення

ЛСБ Грамоты молдавскихъ воєводъ, воєводинъ и другихъ высокопоставленныхъ лицъ въ Молдавіи // Юбилейноє изданіє въ память 300-лѣтняго основанія Львовского Ставропигійского братства. — Разд. : Документы, ч. Б. — Львовъ, 1886. — С. 9—55.

МЭФ Молдавия в эпоху феодализма. Т. I. Славяно-молдавские грамоты (XV в. – первая четверть XVII в.) / Составители : П. Г. Дмитриев, Д. М. Драгнев, Е. М. Русев, П. В. Советов [под ред.. Л. В. Черепнина]. — Кишинев : Штиинца, 1961. — 454 с.+18 с.

Рус. Українські грамоти XV ст. [Підгот. тексту, вступ. стаття і комент. В. М. Русанівського]. — К. : Наук. думка, 1965. — 163 с.

BD Documentele lui Ştefan cel Mare / Publicate de Ioan Bogdan. — Bucureşti, 1913. — Vol. 1. — XLVI, 518 p.; Vol. 2. — XXI, 611 p.

Cost. Documentele moldovneşti înainte de Ştefan cel Mare / Publicate de Mihai Costăchescu. — Vol. 1. — Iaşi, 1931 — XXXV, 557 p.; Vol. 2. — Iaşi, 1932. — XXV, 956 p.

DIR „A” Documente privind Istoria Romîniei. — Bucureşti : Editura Academici Republici Romina. — A. Moldova : Veacul XIV, XV. — Vol. I (1384 – 1475). — 1954; A. Moldova : Veacul XVI. — Vol. II (1551 — 1570). — 1951.